

Отримано: 13 квітня 2021 р.

Прорецензовано: 23 квітня 2021 р.

Прийнято до друку: 23 квітня 2021 р.

e-mail: taramar@ukr.net

DOI: 10.25264/2415-7384-2021-13-53-57

Гуцуляк О. П. Психологічні особливості професійного самовизначення в юнацькому віці в осіб з обмеженими можливостями. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острого: Вид-во НаУОА, червень 2021. № 13. С. 53–57.

УДК: 159.923 – 159.923.33.

Гуцуляк Олександра Павлівна,
аспірант кафедри теоретичної та практичної психології,
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ В ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті розглянуто особливості професійного самовизначення осіб юнацького віку з хронічними вадами здоров'я. Проаналізовано дослідження проблеми впливу індивідуально-психологічних особливостей на специфіку професійного самовизначення осіб юнацького віку, зокрема, в осіб з інвалідністю. В емпіричній частині статті розглядаємо результати дослідження особливостей професійного самовизначення та індивідуально-типологічних особливостей (темперамент) осіб юнацького віку з особливими потребами, провідного типу мотивації під час вибору професії та визначення закономірностей у формуванні мотиваційної сфери. Виявлено, що в опитантів спеціалізованого коледжу переважають внутрішні індивідуально значущі мотиви (відповідність індивідуальним здібностям, можливість розумового і фізичного розвитку, привабливість, можливість для творчості), більша частина з них визначилася зі своїми професійними уподобаннями.

Ключові слова: професійне самовизначення, індивідуально-психологічні особливості, ауто-психологічна компетентність, самопізнання.

Oleksandra P. Hutsuliak,
Postgraduate student, Department of Theoretical and Practical Psychology,
Zhytomyr Ivan Franko State University

PSYCHOLOGICAL SPECIFICS OF PROFESSIONAL SELF-DEFINITION OF THE DISABLED PEOPLE IN YOUNG AGE

The aim of the article is to analyze the theoretical approaches to the study of the problem of professional self-definition of the disabled people in young age and the empirical definition of individually typological characteristics in motivating the choice of a future profession.

Among the factors influencing professional self-determination, there are the auto-psychological competence of the individual, self-awareness, activity, internal contradictions, individual psychological specifics etc. The effectiveness of the professional activity in young age depends on the individual typological characteristics of a young person with disabilities. At the same time, the developing characteristics of the subject of professional activity (orientation, knowledge, abilities and skills, professional competence, etc.) are significant, they turn out to be in the integral characteristics of the personality (interests, orientation, emotional and behavioral restraint and the ability to adjustment) forms of professional development of personality (individual, personal, individual-personal), stages of psychological restructuring of the personality (self-determination, self-expression, self-realization) in connection with adaptive behavior or development of personality in professional activity, individual typological features. It is very essential for the professional development of a young person, and moreover for a person with disabilities, to take into consideration her individual and typological characteristics while teaching. Correctly selected psychological tools for definition of the weak and strong points of a personality and necessary psychological support, the corrective work of a psychologist, in our opinion, make it possible to adapt adjustment of a person with disabilities to the conditions of professional activity.

The empirical part of the article deals with the results of a study of the characteristics of professional self-definition and individual-typological characteristics (temperament) of young people with disabilities, the leading role of motivation in choosing a profession and defining patterns in the formation of the motivational sphere. It was found that among the optants of a specialized college, internal individually significant motives (compliance with individual abilities, the possibility of mental and physical development, attractiveness, the opportunity for creativity) are predominant, most of them have decided on their professional preferences. Thus, after analyzing and comparing the results of the survey among students of schools and specialized colleges, we found some differences in the motivation of the youth with disabilities to choose a future profession. Young people, who have almost decided upon a profession, are going to take into account their own physical capabilities in their future professional activities and rely on real material support.

Key words: professional self-determination, individual psychological characteristics, auto-psychological competence, self-awareness.

Постановка проблеми. Одне з актуальних питань сьогодення, що стоїть перед психологією, – проблема професійного самовизначення в юнацькому віці. Адже від цього залежить не тільки розвиток і самореалізація особистості, а й розвиток і розквіт суспільства та країни загалом. Випадковий вибір про-

фесії призводить до небажаних наслідків: низької продуктивності праці, помилок і браку в роботі, низького рівня професійної компетентності, незадоволення і пригнічення стану людини (психічні і психосоматичні розлади), економічних витрат на перенавчання та перекваліфікацію. Для особи з хронічними вадами здоров'я до вищеперахованих проблем додаються ще й проблеми фізичного здоров'я, тому правильність вибору професії ще більш актуальна. Натомість правильний і своєчасний вибір професії зменшує плинність кадрів, підвищує продуктивність праці, знижує вартість підготовки кадрів, підвищує професійну компетентність фахівців і установ, поліпшує якість життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Є багато напрямків вивчення цієї проблеми: теоретико-методологічні основи професійного самовизначення особистості досліджували В. М'ясищев, Н. Пряжніков, К. Платонов, Б. Ананьєв та інші; вплив системи ціннісних орієнтацій особистості на професійне самовизначення розробляли А. Маслоу, С. Ньюмен, К. Роджерс, Б. Скіннер, Т. Терман, Е. Торвдайк, Г. Хілд та інші; над формами і методами організації навчального процесу з метою підготовки учня до професійного самовизначення працювали Р. Брунер, А. Дж. Воттс, Дж. Кіллен, Дж. Конанг, В. Никліс, М. Ритлук та інші. Обґрунтували й упроваджують систему професійної орієнтації в осіб з обмеженими можливостями Б. Маєр, М. Носншвандер, Г. Ратчинські, С. Фукуяма, К. Шобер, Ф. Штрук.

Мета статті – проаналізувати теоретичні підходи до вивчення проблеми професійного самовизначення осіб юнацького віку з вадами здоров'я та емпірично визначити індивідуально типологічні особливості в мотивації вибору майбутньої професії.

Матеріали і методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; *емпіричні* – опитування, спостереження, методика Р. Овчарова «Мотиви вибору професії», методика визначення темпераменту FPI Айзенка.

Виклад основного матеріалу. З-поміж чинників, що впливають на професійне самовизначення, виокремлюють аутопсихологічну компетентність особистості, самопізнання, активність, внутрішні суперечності, індивідуально-психологічні особливості та інші. Від індивідуально-типологічних особливостей юної особи з особливими потребами залежить ефективність її професійної діяльності в дорослому віці. Водночас значущими є розвивальні характеристики суб'єкта професійної діяльності (орієнтованість, спрямованість, знання, уміння і навички, професійна компетентність тощо), що виявляються в інтегральних характеристиках особистості (інтереси, спрямованість, емоційна й поведінкова стриманість та вміння пристосуватися); форми професійного становлення особистості (індивідуальна, особистісна, індивідуально-особистісна), стадії психологічної перебудови особистості (самовизначення, самовираження, самореалізація) у зв'язку з адаптивною поведінкою або розвитком особистості в професійній діяльності. Важливе значення для професійного становлення молоді людини, а особи з хронічними вадами здоров'я тим паче, ефективності її навчання має врахування індивідуально-типологічних особливостей. Правильно дібраний психологічний інструментарій визначення слабких і сильних місць особистості та психологічний супровід, а за потреби корекційна робота психолога, на нашу думку, дадуть можливість максимально адаптувати особу з функційними порушеннями здоров'я до умов професійної діяльності [2].

На думку В. Чудакової, для правильного вибору професії потрібно самостійно виявляти активність у доборі та пошуку інформації про майбутню професію. Авторка розробила «формулу вибору професії», що має вигляд «ХОЧУ!-МОЖУ!-ТРЕБА!», де «хочу» висвітлює потреби, цілі, цінності, мотиви, професійні інтереси та схильності особистості; «можу» – фізичні та психологічні можливості опанта; «треба» вказує на потреби ринку в обраній професії. На нашу думку, «формула вибору професії» особливо актуальна для осіб з особливими потребами, але потреби ринку дуже мінливі в сьогоденні, тому краще спиратися більше на те, що я можу і що мені до душі. Також авторка підкреслює важливість самодіагностики в професійному самовизначенні [8].

В. Чудакова обґрунтовує важливість економічного складника свідомого професійного самовизначення, базованого на аналізі висновків економістів різних країн (США, Японії, України), а саме: зменшення затрат на перенавчання на робочих місцях, компенсації непрофесійної діяльності, виплати допомоги безробітним, розроблення та утримання соціальних служб для безробітних, психологічна підтримка безробітних [9]. У нашому випадку дуже важливі витрати на соціальні потреби, психологічну підтримку та консультування, а в подальшому перекваліфікацію осіб з особливими потребами.

О. Мірошниченко відзначає тісний зв'язок між професійною адаптацією до екстремальних умов праці й особистісними характеристиками людини, зокрема психофізіологічними функціями (темпераментом та акцентуаціями характеру) [5].

О. Сідун вважає, що вивчення прояву індивідуально-психологічних особливостей відіграє не останню роль у формуванні самооцінки осіб юнацького віку. На її думку, низька самооцінка, висока тривожність, невпевненість у собі та неструктурованість «Я-образу» – одні з основних чинників сугестивності. Профілактична та корекційна робота, особливо серед осіб з обмеженими можливостями, має бути спря-

мована на формування адекватної самооцінки, позитивного «Я-образу», розвитку навичок самоаналізу, рефлексії та самоконтролю власної поведінки [7].

Значний внесок у розроблення проблеми професійного самовизначення зробив Є. Клімов. У його роботах наголошено на людині як особистості, її внутрішніх потребах, інтересах і можливостях. Науковець уважає, що процеси, які відбуваються в тілі, не визначаються, а забезпечуються перебігом психічних процесів [4]. Цей постулат особливо важливий, коли йдеться про юнаків з вадами фізичного розвитку, що обирають майбутню професію. Психологи, який опікується такими підлітками, треба зберегти баланс між професійними бажаннями молоді та фізичними, психофізіологічними й соціально-психологічними особливостями осіб з особливими потребами.

Тип особистості виявляється не тільки в психологічних аспектах, а також характеризує перебіг патологічних станів. У цьому науковому напрямку працював А. Вейн, який склав «вегетативний портрет» особистості, пов'язавши між собою нервову систему та психологічні прояви. Він з'ясував, що психологічний портрет особистості співвідноситься з «вегетативним» портретом і найяскравіше виявляється в умовах стресу [1]. На нашу думку, це демонструє взаємозв'язок нервової системи та психологічних реакцій особистості та слугує підставою для подальшого ґрунтовного вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості в осіб з обмеженими можливостями.

В. Погрібна та Г. Підкуркова, досліджуючи проблему професійного самовизначення молоді, указують на доречність створити професійні умови, у яких діяльність людини відповідала б її природнім здібностям, що сприяло б формуванню професіонала та його кращій соціалізації [6].

В емпіричній частині статті подаємо результати дослідження особливостей професійного самовизначення та індивідуально-типологічних особливостей (темперамент) осіб юнацького віку з інвалідністю. Дослідження відбулося на базі даних Житомирського обласного центру медико-соціальної експертизи, яка проводить медичну діагностику осіб з обмеженими можливостями. Вибірка становила 68 осіб, з них п'ятнадцять дівчат і тринадцять юнаків; вік досліджуваних – 17–19 років (учні старших класів шкіл і спеціалізованого коледжу для осіб з інвалідністю). Дослідження тривали в період жовтня-грудня 2019 р.

Щоб діагностувати провідний тип мотивації під час вибору майбутньої професії, ми використали методикою Р. Овчарова «Мотиви вибору професії». За цією методикою виокремлено 4 типи мотивів, яким відповідає певне поєднання номерів питань тесту. Тест обробляли шляхом підрахунку суми балів по кожній групі мотивів. Сума отриманих балів свідчить про ступінь вираженості тих чи тих мотивів під час вибору майбутньої професії. 3-поміж мотивів вибору професії Р. Овчаров виокремлює внутрішні індивідуально значущі мотиви, внутрішні соціально значущі мотиви, зовнішні позитивні мотиви, зовнішні негативні мотиви.

Внутрішні мотиви вибору тієї чи тієї професії – її громадська й особиста значущість; задоволення, яке приносить робота завдяки її творчому характеру; можливість спілкуватися, керувати іншими людьми. Внутрішня мотивація виникає з потреб самої людини, тому на її основі людина трудиться із задоволенням, без зовнішнього тиску.

Зовнішня мотивація – це заробіток, прагнення до престижу, боязнь засудження, невдачі. Зовнішні мотиви автор методики розподіляє на позитивні й негативні. До позитивних мотивів належать: матеріальне стимулювання, можливість кар'єрного зростання, схвалення колективу, престиж, стимули, заради яких людина вважає за потрібне докладати свої зусилля. До негативних мотивів зараховує вплив на особистість шляхом тиску, покарань, критики, осуду та інших негативних санкцій.

Контингент досліджуваних складався з двох груп: учні шкіл (33 особи) та учні спеціалізованого коледжу (35 осіб), де молоді люди отримують робочі спеціальності. Результати дослідження мотивів вибору професії подано в таблиці 1.

Таблиця 1

**Результати анкетування осіб з інвалідністю за методикою Р. Овчарова
«Мотиви вибору професії» (у %)**

Контингент досліджуваних	провідний тип мотивації за методикою Р. Овчарова			
	внутрішні індивідуально значущі	внутрішні соціально значущі	зовнішні позитивні мотиви	зовнішні негативні мотиви
Учні шкіл	28,3	31,3	17,2	23,2
Учні спеціалізованого коледжу	33,1	24,1	27,5	15,3

Результати анкетування учнів 11 класів міських шкіл свідчать про переважання внутрішніх соціально значущих мотивів, як-от, можливість реалізувати свій творчий хист. На другому місці перебувають внутрішні індивідуально значущі мотиви (можливість для творчості, можливість для розвитку).

В учнів спеціалізованого коледжу переважають внутрішні індивідуально значущі мотиви (відповідність індивідуальним здібностям, можливість розумового і фізичного розвитку, привабливість, можли-

вість для творчості). На другому місці перебувають зовнішні позитивні мотиви (висока заробітна плата). Отже, проаналізувавши і порівнявши результати анкетування учнів шкіл і спеціалізованого коледжу, ми виявили деякі відмінності в мотивації осіб з обмеженими можливостями до вибору майбутньої професії. Юнаки, які практично визначилися з професією, планують у подальшій професійній діяльності враховувати власні фізичні можливості та розраховують на реальне матеріальне забезпечення.

Щоб визначити закономірності у формуванні мотиваційної сфери досліджуваних із певними індивідуально-типологічними особливостями, ми застосували методіку визначення провідного типу темпераменту (опитувальник Г. Айзенка). Результати проведення дослідження подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Діагностика провідного типу темпераменту за методикою Г. Айзенка

Досліджувані	провідний тип темпераменту			
	холеричний	сангвінічний	флегматичний	меланхолічний
учні шкіл (33 ос.)	7 (21,2%)	10 (3,1%)	9 (27,2%)	7 (21,2%)
учні спеціалізованого коледжу (35 ос.)	4 (11,4%)	13 (37,1%)	12 (34,3%)	6 (17,1%)

Як бачимо, загалом немає значної різниці між досліджуваними групами в переважанні якось типу темпераменту. В обох групах більшість – представники сангвінічного темпераменту, друге місце посідає флегматичний темперамент, холериків та меланхоліків значно менше.

Як відомо, загальна активність психічної діяльності й поведінки людини виражається в різному ступені прагнення активно діяти, опановувати й перетворювати навколишню дійсність, виявляти себе в різноманітній діяльності. Компоненти темпераменту впливають на емоційну вразливість досліджуваних та їхню мотиваційну сферу.

Щоб визначити вплив індивідуально-типологічних особливостей на вибір майбутньої професії в осіб з обмеженими можливостями, ми провели анкетування щодо професійного самовизначення в обох групах досліджуваних. Залежно від типу темпераменту юнаки визначаються з майбутньою професією і на цей вибір впливають різні психологічні чинники. Холерики, які більш придатні для активної, стрімкої діяльності, під час вибору майбутньої професії керувалися порадою друзів, зарплатнею та часто обирали навчання «за компанією», а от меланхоліки – здебільшого творчі натури, що реалізують себе в науці та мистецтві, керувалися власними схильностями, здібностями, інформованістю про професію і здебільшого зверталися за порадою до друзів. Сангвініки, які можуть стати чудовими організаторами, довіряли думці друзів у професійному самовизначенні, збирали детальну інформацію, шукали зв'язки, оцінювали престижність та оплачуваність майбутньої професії. Флегматики, що полюбляють неквапливу та розплановану діяльність, урахували думку батьків, учителів, аналізували власні схильності й також були не проти скористатися зв'язками батьків; престижність професії та зарплатня для них також мали неабияке значення.

Зв'язок між темпераментом і типом мотивації в учнів шкіл і спеціалізованого коледжу подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Зв'язок між темпераментом і типом мотивації в учнів шкіл і спеціалізованого коледжу

Мотивація	Учні шкіл				Учні спец. коледжу			
	Холер.	Сангв.	Флегм.	Мелан.	Холер.	Сангв.	Флегм.	Мелан.
Внутр. інд.-знач.	-	1 (3,0%)	4 (12,1%)	4 (12,1%)	1 (2,9%)	5 (14,3%)	4 (11,4%)	2 (5,7%)
Внутр. соц.-знач.	5 (15,1%)	2 (6,1%)	2 (6,1%)	1 (3,0%)	1 (2,9%)	4 (11,4%)	2 (5,7%)	1 (2,9%)
Зовн. позит.	1 (3,0%)	5 (15,1%)	-	-	2 (5,7%)	3 (8,5%)	3 (8,5%)	2 (5,7%)
Зовн. негат.	1 (3,0%)	2 (6,1%)	3 (9,1%)	2 (6,1%)	-	1 (2,9%)	3 (8,5%)	1 (2,9%)
Усього	7	10	9	7	4	13	12	6

Проаналізувавши отримані дані, робимо такі висновки. З-поміж учнів шкіл найбільший відсоток мають холерики з внутрішньою соціально значущою мотивацією та сангвініки з зовнішньою позитивною мотивацією (по 15,1% від загальної кількості учнів), а з-поміж учнів спеціалізованого коледжу – сангвініки з внутрішньою соціально значущою мотивацією (14,3%). Це підтверджує дані попередньо проведеного анкетування, а саме: учні спеціалізованого коледжу більш, ніж учні шкіл, мотивовані на внутрішні індивідуально значущі цінності майбутньої професії, а також спрямовані на реальне матеріальне забезпечення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Після проведеного емпіричного дослідження виявлено, що в опитантів спеціалізованого коледжу переважають внутрішні індивідуально значущі мотиви (відповідність індивідуальним здібностям, можливість розумового і фізичного розвитку, привабливість, можливість для творчості), більша частина з них визначилася зі своїми професійними уподобаннями.

Також у результаті експерименту з'ясовано, що індивідуально-типологічні особливості, а саме, показники темпераменту, у досліджуваних групах мають незначну різницю. Натомість, проведене анкетування засвідчило, що учні з різними типами темпераменту мають різні підходи щодо формування основи для вибору майбутньої професії.

Перспективи подальших досліджень полягають у продовженні дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення у осіб з особливими потребами в юнацькому віці, розробленні психологічної тренінгової програми щодо підвищення соціальної, виробничої та ціннісно-сислової адаптації в професійному самовизначенні, корекції неадекватної самооцінки та саморефлексії в професійному самовизначенні. У зв'язку з ухваленням у березні 2010 року Конвенції ООН про права інвалідів, яка проголошує право людей з інвалідністю на працю на рівні з іншими, виявлення можливостей максимальної соціальної та психологічної адаптації набуло ще більшої актуальності для осіб з інвалідністю в зрілому юнацькому віці.

Література:

1. Вейн А. М. Вегетативные расстройства: Клиника, лечение, диагностика. Москва : Медицинское информационное агенство, 2000. 752 с.
2. Гуцан Л. А., Морін О. Л., Охріменко З. В., Пархоменко О. М., Гріценко Л. І., Ткачук І. І. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу : монографія / за ред. О. Л. Моріна. Харків : Інститут проблем виховання НАПН України ; «Друкарня Мадрид», 2016. 220 с.
3. Гуцуляк О. П. Специфіка та особливості визначення акцентуацій характеру в юнацькому віці. *New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Feb. 2020. VIII (90). Issue 222. P. 52–57. URL : <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2020-222VIII90-12>.
4. Климов Е. А. Психология профессионала. Институт практической психологии. Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 400 с.
5. Miroshnychenko O., Gutculyak A. The role of individually-typology features in the adaptation of personality to extreme conditions. *The scientific heritage*. 2020. № 51. P. 69–72.
6. Погрібна В. Л., Підкуркова І. В. Професійне самовизначення: проблеми теорії та практики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія «Соціологія»*. 2017. № 4. С. 106–117.
7. Сідун О. Ю. Сугестивність як детермінанта у залежних форм поведінки в юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2018. 275 с.
8. Чудакова В. П. Путівник дослідження складових мотиваційної компетентності: мотивів і мотивації з метою професійного самовизначення. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. № 3 (74). С. 52–61. URL : <otr.iod.gov.ua/images/pdf/2019/3/9.pdf>.
9. Чудакова В. П. Актуалізація проблеми вибору професії, зміст, структура та методи психолого-діагностичного дослідження з метою професійного самовизначення опитантів в умовах допрофесійної підготовки компетентності конкурентно здатної особистості. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика*. 2018. № 2. С. 97–111.